

تجربیات موفقیت آمیز حروف چینی کامپیوتری نقایص تایپ دستی نستعلیق را از بین برداشته است.^۱ امروزه در سراسر شبه قاره برای چاپ اردو خط نستعلیق رایج و مرغوب و پسند عامه است.

◀ III. آغاز چاپ سنگی و رونق چاپ آثار فارسی

آغاز چاپ فارسی در شبه قاره، عصر رواج چاپ تایپ با کلیدهای متحرک بود. چاپ به وسیله قالب‌های چوبی - که از دو قرن پیش تر در چین رایج بود - در آغاز ق ۱۸ م / [۱۳هـ] از راه اروپا به شبه قاره رسید.^۲ در آغاز صنعت چاپ، خود چاپ هیچ کششی برای مسلمانان نداشت. اگر چه در مهرسازی و نقاشی روی پارچه استفاده از قالب‌های چوبی معمول روزمره مسلمانان بود، اما آن‌ها برای چاپ روی کاغذ به این ابزار دستی خود متوجه نشدند. احساس مقاومت در مقابل استعمار بریتانیا در شبه قاره از یک سو و بهره‌برداری از فواید اختراعات مفید غرب از سوی دیگر، مسلمانان را متوجه چاپ کرد. وانگهی مسلمانان می‌دیدند که دومین ملت بزرگ شبه قاره (هندوان) - که مسلمانان در

۱. روزنامه پُر تیراژ اردویی جنگ، انتشار خود را در تاریخ ۱ اکتبر ۱۹۸۱ م در لاهور با حروف چینی نستعلیق کامپیوتری [به اصطلاح «نستعلیق نوری»] آغاز کرد. [تا کنون در اوائل ۱۳۸۰هـ ش / ۲۰۰۱ م نرم‌افزارهای متعدد کامپیوتری اردو به بازار آمده و تجربه شده است؛ اما هیچ‌کدامشان خالی از اشکال و نواقص نیست. «مقتدره قومی زبان» (فرهنگستان زبان اردو در پاکستان) تلاش می‌کند که با همکاری بخش خصوصی، نرم‌افزاری جامع و بدون عیب را در اختیار استفاده‌کنندگان گذارد.]

2. L. Cardon and H. Hostan, "Earliest Jesuits Printing in India", *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, Calcutta, March, 1913, p. 149.

تمام ادوار استعمار بریتانیا با آنان رقابت داشتند. از اختراعات فرنگی به نحو احسن استفاده می‌کنند و مسلمانان نخواستند در مسابقه پیشرفت از حریفان خود عقب بمانند. رواج چاپ سنگی مسلمانان را آماده ورود به صنعت چاپ کرد و دیگر جای بگومگو نبود. با رواج چاپ سنگی، در سراسر شبه قاره فعالیت‌های چاپ فراگیرتر شد و مدتی نگذشت که در تمام کشور شبکه چاپخانه‌های معمولی خصوصی سنگی دایر گردید.^۱

با ایجاد چاپ سنگی، امور چاپ آسان‌تر و ارزان‌تر انجام می‌شد. اما عیب‌هایی نیز داشت. مثلاً در چاپ سنگی کتاب‌های پُرشمارگان حفظ معیار و کیفیت یکنواختی چاپ ممکن نبود. زیرا در چاپ‌های پُرشمارگان پس از عملیاتی محدود، حروف از روی تخته سنگ از هم می‌پاشید، یا می‌سایید و با وجود دستکاری و ترمیم، چاپ به معیار اولیه نمی‌رسید، در نتیجه نه معیار حفظ می‌شد و نه زیبایی. عیب‌ها و نواقص چاپ سنگی، سیّد احمد خان (۱۸۱۷-۹۸ م / [۱۳۱۶-۱۲۳۲ هـ]) را وادار کرد که برای انتشارات خود - که نهضت آموزشی او را تقویت می‌کرد - به جای استفاده از چاپ سنگ، دوباره چاپ تایپ را به کار گیرد. انتشارات انجمن علمی (Scientific Society) او به جای نستعلیق - که در تایپ زیبایی اصیل خود را از دست داده بود - به تایپ

---

۱. چاپخانه‌هایی همچون روییدنی‌های خودرو پدید می‌آمدند و به زودی از صحنه پنهان می‌شدند. نک:

Joseph Warren, *A Glance Background at Fifteen Years of Missionary Life in North India*, Philadelphia, 1856, p. 45.

برای ضررهای تجاری و اجتماعی این‌گونه چاپخانه‌ها نک: محمد ظهیرالدین بلگرامی، مأخذ پیشین، ص ۶۳-۱۶۲.

نسخ چاپ می‌شد. انتشارات انجمن علمی چه از لحاظ موضوع و چه از لحاظ مرام مورد توجه مردم واقع شد و در نتیجه تا مدتی تایپ نسخ رواج داشت، اما از اقبال عمومی برخوردار نشد. انجمن علمی در چاپ کتب و جراید خود به ناچار شیوه تایپ نسخ را ترک گفته روی به خوش‌نویسی نستعلیق و چاپ سنگی آورد. به مرور زمان در چاپ تایپی هم ابتکاراتی رُخ داد و ناشران از تایپ نسخ و نستعلیق استفاده کردند. اما خوش‌نویسی نستعلیق و چاپ سنگی مورد پسند عامه واقع شد. تا آن‌که چاپ افست به میدان آمد و نه تنها معیار چاپ را بالا برد بلکه خوش‌نویسی را زیباتر جلوه نمود. یک بار دیگر به چاپ تایپی و نسخ توجه کمتر شد و بر قبول نستعلیق افزوده شد.^۱

چاپ سنگی در شبه قاره در ۱۸۲۳ م / [۱۲۳۸ هـ] آغاز به کار کرد^۲ و شرکت

۱. نویسندگان مختلف ارتقای به کارگیری تایپ نسخ و نستعلیق را در صنعت چاپ هندوستان مورد مطالعه قرار داده‌اند. نک: مرزا رفیق بیگ، «نستعلیق تایپ»، اردو، اورنگ آباد، ژانویه ۱۹۲۹ م، ج ۹، ش ۳۳، ص ۶۷-۱۱۲، این مقاله در موضوع خود جامع الاطراف است؛ هارون خان شیروانی، اردو رسم الخط اور طباعت، حیدرآباد دکن، ۱۹۵۷ م؛ طارق عزیز، اردو رسم الخط اور تایپ، اسلام آباد، ۱۹۸۷ م.
۲. طبق اطلاعی اولین چاپخانه سنگی در کلکته در ۱۸۱۰ م بنیاد گذارده شد. نک:

Ram Ratan Bhatnagar, *The Rise and Growth of Indian Journalism*, Allahabad, 1947?, p. 22.

اما این امر درست نیست. شاید اشاره مؤلف به «هندوستانی پریس» است که می‌گویند از آن مولوی اکرام علی (د: ۱۲۵۳ هـ / ۱۸۳۷ م) بود، که البته این مسأله تأیید نشده است. برای بحثی در این مورد نک: نادم سیتاپوری، فورت ولیم کالج اور مولوی اکرام علی، لکهنو، ۱۹۵۲ م، باب مربوطه؛ عتیق صدیقی، گل کرسٹ اور اس کا عہد، ص ۱۳۰-۱۲۹؛ همان مؤلف، هندوستانی اخبار نویسی کمپنی کی عہد مین، ص ۴۴-۴۳؛ گر بچن چندن، مأخذ پیشین، ص ۱۹-۱۵؛ نادر علی خان، مأخذ پیشین، ص ۲۵۸، ۶۸-۲۶۷.

هند شرقی چاپخانه‌های اولیه سنگی را در شهرهای مدراس، بمبئی و کلکته دایر کرد^۱. از آن جاکه [از نظر فنی] به راه انداختن چاپخانه سنگی آسان تر بوده، در عرض سه سال در ۱۸۲۶ م / [۱۲۴۱ هـ] اولین چاپخانه خصوصی سنگی در بمبئی به نام «مطبع فریدونجی سهرابجی دستور» به وجود آمد^۲. اولین کتاب فارسی چاپ سنگی ادله قویه بر عدم جواز کیبسه در شریعت زرتشتیه تألیف ملا فیروز بن کاووس (۱۸۳۰-۱۷۵۸ م) است که در ردّ شواهد النفیسه... تألیف محمد هاشم اصفهانی نوشته شده است. ادله قویه... در ۱۸۲۷ م / [۴۳-۱۲۴۲ هـ] در «مطبع بمبئی سماچار» بمبئی به چاپ رسید^۳. در همان سال در کلکته گلستان

1. R. H. Philmore, *Historical Record of the Survey of India*, Dehra Dun, 1954, vol. 3, p. 292, 298; A. A. Priolkar, p. 103,

اما گفته می‌شود که «ایشیاتک لیتهوگرافک پریس» کلکته اولین چاپخانه سنگی بود که در ۱۸۲۵ م / [۴۱-۱۲۴۰ هـ] تأسیس گردید. نک:

Herman Losty, "Sir Charles Royly's Lithographic Press", *India a Pageant of Prints*, Bombay, 1989, p. 136.

در همان سال در بمبئی، مدراس و پتنا چاپخانه‌های سنگی تأسیس گردید، نک: همان مأخذ، ص ۱۳۹-۱۳۷.

2. Priolkar, p. 111.

۳. نسخه‌ای از این چاپ در موزه بریتانیا، لندن، ش 1. 14724. h. 1 نگه‌داری می‌شود. نک:

Edward Edwardes, *A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum*, London, 1923, col. 213.

برای اطلاعات بیشتر درباره کتاب و مؤلف آن نک: سید حسن عسکری، مقالات سید حسن عسکری، پتنا، ۱۹۹۶ م، ص ۴۰۷-۳۹۷؛ M. M. Marzuban, *The Parsis in India*، بمبئی، ۱۹۱۷ م، ج ۱، ص ۲۰۱-۲۰۰؛ برای کتاب‌شناسی مسأله کیبسه نک: همان‌جا، ص ۲۱۵؛ و برای ملا فیروز نک: همان‌جا، ص ۲۰۷-۲۰۶؛ [نیز نک: عارف نوساهی، مأخذ پیشین، ش ۵۸۷].

سعدی^۱ و یک سال بعد در همان جا بوستانِ سعدی^۲ چاپ سنگی خورد. اما رونق چاپ سنگی فارسی مدیون چاپخانه‌هایی در شمال هندوستان به ویژه در کان پور و لکهنو بود. اولین مطبع سنگی کان پور را آرچر (Archer) نامی فرنگی دایر کرد که بعدها او به خواهش نصیرالدین حیدر شاه اود (۳۷-۱۸۲۸م / [۵۳-۱۲۴۳هـ]) آن را به لکهنو منتقل کرد^۳ و در ۱۸۳۱م / [۴۷-۱۲۴۶هـ] اولین کتاب را بانام بهجة مرضیه فی شرح الفیه به چاپ رسانید^۴. این چاپخانه به دو نام «سلطان المطابع» و «مطبع سلطانی» شهرت داشت و تا انقراض سلطنت اود

۱. نسخه‌ای از این چاپ در موزه بریتانیا، لندن، ش 13. A. 757. وجود دارد. نک: Edward Edwardes، ص ۵۵۵؛ نادر علی خان، مأخذ پیشین، ص ۳۰۹ می‌گوید که گلستان چاپ ۱۸۲۸م در کتابخانه شخصی مالک رام، دهلی موجود است. [برای چاپ‌های قدیم گلستان نک: عارف نوشاهی، مأخذ پیشین، ش ۵۴۳۶]

۲. نسخه‌ای از این چاپ نیز در موزه بریتانیا، لندن ش 14. I. 757. موجود است. نک: Edward Edwardes، ص ۵۴۸؛ در آن هنگام دو چاپخانه سنگی در کلکته فعال بودند؛ یکی Government Lithographic Press و دیگری Asiatic Lithographic Press. نک: Nazir Ahmad، مأخذ پیشین، ص ۱۳۷.

3. A. Sprenger, *A Catalogue of the Arabic, Persian and Hindustani Manuscripts of the Libraries of the Kings of Oudh*, Calcutta, 1854, vol. 1, preface, p. 5.

اما بر اساس *Bengal political Consultations* مورخ ۱۶ اکتبر ۱۸۴۹م، آرچر در آن چاپخانه فقط استخدام بود. به شهادتی دیگر منتظم الدوله حکیم مهدی علی خان (د: ۱۲۵۳ / ۱۸۳۷م) به آرچر مبلغ پانصد روپیه به تفاریق پرداخت. نک: کمال‌الدین حیدر، *قیصر التواریخ*، لکهنو، ۱۸۹۶م، ج ۱، ص ۳۱۰. قائم مقام نمایندگی [به اصطلاح «مدار المهام»] کنل لاکت (Col. Lockett) نیز به امر چاپخانه اهتمام داشته است. چون منتظم الدوله نسبت به او نظر موافقی نداشت، وی را برکنار کرد. نک: همان‌جا، ص ۲۹۹.

4. A. Sprenger, preface, p. 5.

(۱۲۷۲هـ / ۱۸۵۶م) در لکهنو فعال بود. شاه مخلوع اَوْدُ واجد علی (۱۸۴۷-۵۶م / [۱۲۶۳-۷۲هـ]) پس از تبعید خود از لکهنو به کلکته، چاپخانه مذکور را دوباره در متیاربرج کلکته فعال کرد. شاید ریاض القلوب تألیف واجد علی شاه آخرین کتابی باشد که در ۱۸۸۵م / [۱۳۰۲هـ] در آن چاپخانه به چاپ رسید^۱. «مطبع حاجی حرمین شریفین» (مطبع محمدی) ظاهراً دومین چاپخانه خصوصی لکهنو است که به تقلید از آن «مطبع مصطفایی» تأسیس شد. سپس در لکهنو و اطراف آن شبکه‌ای از چاپخانه‌ها به وجود آمد که هر یک از آن‌ها موجب رونق و توسعه چاپ فارسی شد^۲.

آغاز چاپ سنگی را می‌توان نقطه عطف تاریخ چاپ در هندوستان دانست، زیرا چاپ سنگی موجب تسریع و تحرک و گسترش در کار شد. نصب دستگاه چاپخانه سنگی نه سرمایه‌گذاری کلان می‌خواست و نه فن آوری پیچیده، [و در مقایسه با چاپ تایپی] نامطبوع هم نبود. آسانی و ارزانی دو امتیاز بارز چاپ سنگی بود که آن را به صنعت مفید و پول‌ساز تبدیل کرد. اینک، تقریباً تمام شبه قاره تحت سلطه بریتانیا در آمده بود و کشور و جامعه بر سر دوراهی ابزارهای

---

۱. کوکب قدر سجاد علی مرزا، واجد علی شاه کی ادبی و ثقافتی خدمات، دهلی، ۱۹۹۵م، ص ۵۰۹-۵۰۷.

۲. برای اطلاعات بیشتر نک: عبدالحلیم شرر، مأخذ پیشین، ص ۱۴۳ و بعد؛ نادر علی خان، مأخذ پیشین، ص ۳۲۲-۳۱۳، در ۱۸۳۱م / [۱۲۴۶-۴۷هـ] - که تازه در لکهنو چاپ سنگی آغاز شده بود - در آن جا دست‌کم ۱۷ چاپخانه فعال بود، نک: *Bengal Political Correspondence*، مورخ ۱۶ اکتبر ۱۸۴۹م، ش ۱۳۰، در «گنجینه شرقی و دیوان هند»، کتابخانه بریتانیا، لندن. در ۱۸۳۴م / [۱۲۴۹-۵۰هـ] در اُستان متحد (UP) و پنجاب ۳۷ چاپخانه فعال بود. نک: گارسن دُ تاسی، «سخنرانی هفتم»، اردو، اورنگ آباد، ژانویه ۱۹۲۹م، ص ۳۷۲.

نویسنده و نظریات قدیم و جدید و تحولات سیاسی و تعلیمی مانده بود. اقتضای اوضاع سیاسی از یک سو و علل تاریخی و فرهنگی از سوی دیگر موجب آغاز نهضت‌های سیاسی علیه سلطه بریتانیا و جنبش‌های ملی‌بیداری و اصلاح‌طلبی شد. برای هر نهضت و جنبش بزرگ‌ترین وسیله ابلاغ زبان است و زبان هم به وسایل ارتباط جمعی اتکامی‌کند و اینک این پشتیبان به صورت چاپخانه‌های سنگی در هر کوی و برزن وجود داشت. در چنین وضعی، مسلمانان که تاکنون از روی آوردن به صنعت چاپ گریز داشتند، چاپ سنگی را برای خود سودمند و آسان گرفتند. این حرفه را برگزیدند و به حدی پیشرفت کردند که تا آخر ق ۱۹م / [آغاز ق ۱۴هـ] هیچ ملتی در آسیا جرأت رقابت با آنان رانداشت. حکومت‌گران بریتانیایی اذعان داشتند که تجارت کتاب‌های [چاپی] مذهبی در ق ۱۹م / [۱۴-۱۳هـ] عمدتاً در دست مسلمانان بود.^۱ خاورشناس نامدار الویس اشپرنگر (Aloys Sprenger) (۱۸۰۳-۹۳م) نیز این امر را تأیید کرده است. به گفته او اگر چه تیراژ کتاب‌هایی که تا ۱۸۵۴م / [۷۱-۱۲۷۰هـ] در چاپخانه‌های سنگی لکهنو و کانپور به چاپ رسیده بود، فقط به هفتصد نسخه می‌رسید، اما همین مقدار محدود، شمار خوانندگان باسواد مذهبی را افزایش داد، حتی به وسیله همین کتاب‌ها زنان کتاب‌خوان نیز پیدا شدند. مسلمانان تا قرن‌ها به منابع خود دسترسی نداشتند، اما اینک متون و منابع اصیل به دست عامه مسلمین رسیده بود.^۲ نسخه‌های قرآن مجید و متون حدیث که در آن مدت به طبع رسیده، جزو نخستین متون چاپی جهان اسلام است. نهضت‌های دینی

1. Barbara D. Metcalf, *Islamic Revival in British India, Deoband, 1860-1900*, Princeton, 1982, p. 198-203.

۲. همان مأخذ، مقدمه، ص ۱۳-۱۲.

اصلاح طلبی و جنبش‌های سراسری بیداری ملی در بین مسلمانان در آن مقطع زمانی گسترده‌تر شد. خانواده شاه عبدالعزیز دهلوی (۱۸۲۴-۱۷۴۶م / [۱۲۳۹-۱۱۵۹هـ]) و شاگردان او - که در تبلیغ تعلیمات اسلامی بین عامه مسلمین تلاش‌های مؤثر داشتند - ادبیات مخصوص نهضت خود را در سطح وسیع‌تری انتشار دادند.^۱ عبدالله سیرام‌پوری (د: ۱۸۴۸م / [۱۲۶۴هـ]) که به جنبش جهاد سید احمد شهید (۱۸۳۱-۱۷۸۶م / [۱۲۴۶-۱۲۰۱هـ]) وابسته بود، به ترغیب سید احمد در ۱۸۲۴م / [۱۲۳۹هـ] در کلکته چاپخانه‌ای خصوصی به نام «مطبع احمدی» تأسیس کرد.^۲ این مطبع سیل ادبیات جنبش جهاد را در

---

۱. کتاب‌های مهم این نهضت در تألیفات زیر بررسی شده است: معین الدین عقیل، تحریک آزادی مین اردو کا حصه، کراچی، ۱۹۷۶م، ص ۲۵۲-۲۴۷؛ خواجه احمد فاروقی، اردو مین وهابی ادب، دهلی، ۱۹۶۷م؛ تحفه اثنا عشریه تألیف شاه عبدالعزیز به حروف تاییبی در ۱۸۰۰م در کلکته چاپ شد (نک: مقیت الحسن، کلکته کی قدیم مطابع اوران کی مطبوعات: ایک تذکرہ، کلکته، ۱۹۸۰م، ص ۱۴۲)؛ این کتاب در ۱۸۲۲م نیز چاپ شد. ترجمه اردوی تحفه اثنا عشریه از روی همین چاپ است که با نام تفسیر تبارک الّذی منتشر شد. نک: خدابخش خان، محبوب الالباب فی تعریف الکتب و الکتب، پتنه، ۱۸۹۸م، ص ۹۱؛ صراط مستقیم از تألیفات مهم فارسی محمد اسماعیل دهلوی (د: ۱۲۴۶هـ / ۱۸۳۱م) است که در ۱۸۲۳م در کلکته چاپ تاییبی شد. نسخه‌ای از این چاپ در موزه بریتانیا، لندن، ش 14724. d. 2 موجود است. نک: Edward Edwards، مأخذ پیشین، ستون ۴۹۲؛ فعالیت‌های مطبعه‌ای مبارزان [به اصطلاح: مجاهدین] را غلام رسول مهر در جماعت مجاهدین، لاهور، بی تا، ص ۲۸۷، ۲۹۴، به ویژه ص ۳۰۶-۳۰۷ متذکر شده است.

2. Garcin De Tassy, *Histoire de la Litterature Hindouie et Hindoustanie*, Paris, 1839-1847, vol. I. p. 81-87, vol. III, p. 32-37; M. Ahmad, *Syed Ahmad Shahid: His Life and Mission*, Lucknow, 1975, p. 312-313;

غلام رسول مهر، مأخذ پیشین، ص ۲۸۷، ۳۰۹-۳۰۵؛ محمد ایوب قادری، اردو نشر کی ارتقا مین علماء کا حصه، لاهور، ۱۹۸۸م، ص ۹۸-۱۹۷.

مدت کوتاه هشت سال به بازار کتاب برد^۱. شمارگان به حدی بالا رفته بود که کتاب‌ها نه تنها در شبه قاره پخش می‌شد بلکه از راه افغانستان به آسیای میانه هم می‌رسید^۲. طبق محاسبه دولتی فقط در مدت یک سال (۱۸۷۱م / [۱۲۸۸هـ]) سی هزار نسخه قرآن مجید به چاپ رسید^۳. فعالیت‌های روزافزون مطبوعاتی جنبش‌ها به وسیله روحانیون اسلام، اینک به خدمت دانش و آموزش و اصلاح احوال و مناظرات دینی در آمده بود و نیک پیدا بود که صنعت چاپ در شبه قاره در انحصار روحانیون مسلمان است و هیچ ملتی در مصاف آنان نبود^۴. چاپ برای مسلمانان سلاحی بود علیه نهضت‌های هندویی و مسیحی^۵، و روحانیون مسلمان برای تقویت علمی هم‌کیشان خود چاپ را به عنوان مؤثرترین ابزار

1. J. R. Colvin, "Notices on Peculiar Texts held by the Followers of Syed Ahmed...", *Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta*, 1832, p. 494.

۲. «مطبع مصطفایی و) مطبع نول‌کشور، لکهنو، به حدی رشد و ترقی نمودند که ادبیات مشرق زمین را احیاء کردند. از لحاظ وسعت صنعت چاپ امتیازی که لکهنو داشت، نصیب هیچ شهر دیگری نشد. از یمن آن، لکهنو نیازهای علمی کاشغر و بخارا در آسیای میانه و افغانستان و ایران را تأمین می‌کرد». عبدالحلیم شرر، مأخذ پیشین، ص ۱۴۴.

3. Proceeding, dated 20 Feb. 1872, *Selections From the Vernacular News Papers Published in the Punjab, North Western Province, Oudh and the Central Provinces 1860-1900*, paragraph. 2.

4. Kenne W. Jones, *Arya Dharam*, Berkeley, 1976, p. 20.

۵. ابزار چاپ بود که گنجینه‌ای از ادبیات مناظره را به دست مبلغان و مناظران داد. نک:

Emmett Davis, *Press and Politics in British Western Punjab*, Delhi, 1983, p.

24; Susan S. Wadley, p. 22.

برگزیدند^۱. توجه آنان به نشر ادبیات اسلامی و تراجم متون کهن دینی متمرکز بود. کار چاپ و نشر به یک دو چاپخانه منحصر نبود. چاپخانه‌های متعدد در نشر معارف اسلامی فعال و سهیم بودند. البته خدمات چند چاپخانه شایان ذکر است. به عنوان نمونه «مطبع صدیقی» واقع در بریلی که مولانا محمد احسن نانوتوی (۱۸۹۵-۱۸۲۵ م / ۱۳۱۲-۱۲۴۰ هـ) در ۱۸۶۲ م / [۷۹-۱۲۷۸ هـ] تأسیس کرده بود، به تجدید چاپ کتب عربی و فارسی و تراجم و ادبیات مناظره و جنبش دینی توجه داشت^۲. ابزار چاپ نه تنها موجب گسترش میراث عظیم مکتوب اسلامی شد بلکه وسیله‌ای برای حفظ و ابلاغ این میراث به نسل‌های آینده نیز گردید. گزینش حرفه چاپ از سوی مسلمانان را می‌توان تلاشی برای جبران انحطاط سیاسی آنان گفت^۳.

در میانه ق ۱۹ م / [۱۳ هـ] صنعت چاپ به عنوان ابزاری مؤثر و محرکی کلان برای تحولات مذهبی و سیاسی در جامعه اسلامی شبه قاره بروز کرد. روحانیت اسلام هیچ‌وقت در تاریخ شبه قاره چنان تأثیرگذار نبوده که بعد از انقلاب صنعت چاپ مؤثر می‌بود. فقط روحانیون وابسته به نهضت شاه عبدالعزیز نبودند

---

۱. عبدالحلیم شرر می‌گوید: «آغاز کار چاپ در لکهنو از جنبه تجاری نبود بلکه از روی علاقه و ذوق بود. کاغذ بسیار مرغوب تهیه می‌شد که برای چاپ سنگ بسیار مناسب بود. خوش‌نویسان طراز اول با پرداخت حقوق مکفی به خدمت کتابت گرفته می‌شدند.... خلاصه تمام وسایل درجه یک به کار گرفته می‌شد. در نتیجه در زمان سلطنت لکهنو کتاب‌های درسی و دینی فارسی و عربی‌ای در لکهنو چاپ می‌شد که صاحب‌نظران می‌دانند در جایی دیگر امکان چاپ آن‌ها وجود نداشت». همان مأخذ، ص ۱۴۳-۱۴۲.

۲. محمد ایوب قادری، مولانا محمد احسن نانوتوی، کراچی، ۱۹۶۶ م، ص ۷۹-۷۱. به بعضی مطبوعات مهم استناد کرده است.

3. Francis Robinson, p. 72.

که چاپ را اختیار کردند بلکه علمای فرنگی محل و روحانیون اهل حدیث و دیوبند و سایر مکتب‌ها نیز به واسطه این ابزار مرام‌ها و مصالح خود را تأمین کردند.^۱

◀ IV. انحطاط چاپ فارسی

برای شاهد رونق چاپ فارسی در شبه قاره در ق ۱۹م / [۱۳ه] کافی است فقط نام «مطبع نول کشور» را بریم. در میانه ق ۱۹م / [۱۳ه] «مطبع مصطفایی» کان پور و لکهنو هم اهمیت به‌سزایی دارد. زیرا کتاب‌های آن نمونه خوب و زیبا و نفیس چاپ بود و شمارگان نیز در قیاس با دیگر چاپخانه‌ها بیشتر بود.^۲ فعالیت‌های این دو چاپخانه در قیاس با سایر چاپخانه‌های آن دوران منحصر به فرد و بی نظیر است. دوران فعالیت «مطبع نول کشور» از ۱۸۵۸م / [۱۲۷۴ه] تا حدود ۱۹۴۰م / [۱۳۵۹ه] است. در حین حیات بینادگذار و مدیر آن منشی نول کشور (۱۸۹۵-۱۸۳۶م / ۱۳۱۲-۱۲۵۱ه) فعالیت‌های آن به اوج رسیده بود. مرکز مطبع لکهنو بود و شاخه‌های آن در کان پور، لاهور، جبل پور،

۱. Barbara D. Metcalf. ص ۱۰۴، ۱۷۱، ۲۰۲-۱۹۹، ۲۰۶-۲۰۴، ۲۴۳؛ ف. رابینسون (Francis Robinson) اجرای مجله طلسم لکهنو را کمی قبل از جنگ آزادی ۱۸۵۷م و بعدها اجرای کارنامه - هر دو از لکهنو - را به دور از غرض نمی‌بیند. نک: همان مأخذ، ص ۷۱. مجری هر دو مجله مولوی محمد یعقوب (د: ۱۳۲۵ه / ۱۹۰۷م)، یکی از علمای فرنگی محل بود.

۲. محمد عتیق صدیقی، صوبه شمالی و مغربی کی اخبارات و مطبوعات، علی‌گره، ۱۹۶۲م، ص ۳۳، ۳۶، ۲۰۳.